७.६ सुर्खेतको रेक्चामा खानेपानी समस्या : शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि र विस्थापन

परिचय

कर्णाली प्रदेशको राजधानी वीरेन्द्रनगरदेखि करिब ९० किलोमिटर पश्चिमको दूरीमा चौकुने गाउँपालिका वडा नम्बर-५ को रेक्चा बस्ती छ। बस्ती सुन्दर भए पनि यहाँका स्थानीयले सदियौँदेखि पानीको अभाव झेल्दै आएका छन्। यहाँ क्षेत्री र जनजाति समुदायको बसोबास छ। उनीहरू आर्थिक रूपमा समेत कमजोर छन्। यो बस्तीले सदियौँदेखि पानीको अभाव झेलिरहेको छ। पानीकै अभावमा प्रत्येक वर्ष यहाँको बस्तीमा बसाइँसराइ हुँदै आएको छ। त्यस्तै शिक्षा, स्वास्थ्य र कृषिमा समेत प्रत्यक्ष प्रभाव परेको छ। बस्ती नजिकै पहिलेजस्तो बोटबिरुवा पनि उम्रन छाडेका छन्। भएका बिरुवा पनि पानीको अभावमा सुकेका छन्। खाद्यान्न उत्पादमा ह्रास र पानीकै अभावमा बस्ती छोड्नेहरूको सङ्ख्या पनि उत्तिकै बढ्दो छ। शिक्षा, स्वास्थ्य र कृषिमा समेत त्यसले प्रभाव पारेको छ *(बुढाक्षेत्री, २०८१)*।

यहाँ खानेपानीको स्रोत भनेकै आकासे पानी हो। मानिसका लागि कुवामा जम्मा गरिएको पानी र गाईबस्तुका लागि तालको पानी प्रयोग गरिन्थ्यो। जसले वर्षभरी यहाँका स्थानीयलाई पुरथ्यो। पछिल्लो १० वर्ष यता कुवा र तालमा पानी कम रोकिन्छ। जसको प्रमुख कारण भनेको गाउँको वरिपरि खनिएको सडक हो। फागुनसम्म मात्रै कुवा र तालको पानी पुग्छ। त्यसपछिका महिनाहरूमा भने दुई घण्टाको पैदल हिँडेर रानागैरा भन्ने ठाउँबाट बस्तुभाउ र मानिसलाई पानी ल्याइन्छ। खडेरीमा रानागैरा पुग्याएर गाइबस्तुलाई दुई दिनमा एकपटक पानी खुवाइन्छ। वर्षामा ड्रममा राखेको आकासको पानीले धेरै समय थाम्दैन। यसले शौचालय, नुहाउन र गाई बस्तुलाई प्रयोग हुन्छ। आकाशे पानी सङ्कलनमा स्थानीय तह र अन्य निकायले सहयोग गरेका छैनन्।

कानुनी व्यवस्था

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको बडापत्र, १९४५, मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र, १९४८, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९६६ लगायतले प्रत्याभूत गरेको स्वास्थ्य र मर्यादित जीवन जीउन पाउने हकको व्यवस्था गरेको छ। नेपालको संविधान २०७२ को मौलिक हक अन्तर्गत धारा ३५ मा स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको व्यवस्था गरिएको छ। सोही धाराको उपधारामा ४ मा प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानीको पहुँचको हक हुनेछ भनी उल्लेख गरिएको छ। त्यस्तै खानेपानी तथा सरसफाइ ऐन २०७९ को परिच्छेद-२ को (२) उपदफा (१) को (क) मा स्वच्छ खानेपानीमा सबै नागरिकको पहुँचको अधिकारलाई समेत सुनिश्चित गरिएको छ। त्यस्तै राष्ट्रिय खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता नीति २०८० ले पनि खानेपानी र सरसफाइको अधिकारलाई समेटेको छ। तर, रेक्चाका नागरिकहरू संविधान प्रदत्त अधिकारबाट समेत वञ्चित हुनु दु:खद् कुरा हो। यस्ता समस्याको समाधान गर्नु राज्यको दायित्व हो *(कोइराला, २०८१)*।

जलवायु परिवर्तनले समस्या

बस्ती नजिकै पहिलेजस्ता बोटबिरुवा पनि उम्रन छोडेका छन्। भएका बोटबिरुवा पनि पानी अभावमा सुकेका छन्। जसले गर्दा तालमा समेत पानी सुक्दै गएका छन्। चुत्रा र अन्य पानी जम्मा हुने खालका झारहरू मात्रै होइन माछा समेत हराएका छन्। पहिला गोठभरी गाई भैँसी र बाख्रा पाल्नेहरू अहिले पानी र चरणका कारण पाल्न छोडेका छन्। यी सबको कारण भनेको खानेपानी नै हो *(बुढा, २०८१)*।

जलवायु परिवर्तनका कारण वर्षाको ढाँचा पनि परिवर्तन भएको छ। यसले रेक्चा क्षेत्रमा पानीको स्रोत सुकेर जाने समस्या झन् बढेको छ। जलवायु परिवर्तनले अनियमित र असमान वर्षा गराउँछ। यो समस्या झन् गम्भीर हुँदा प्राकृतिक स्रोतहरू नवीकरण हुन सक्दैनन्। दीर्घकालीन खडेरीले पानीको उपलब्धता घटाएको छ। पानीको अभावले वनस्पति र जमिनको हरियाली घटाएको छ। जसले जमिनको उर्वराशक्ति कमजोर बनाएको छ *(बुढाथोकी, २०७९)*। पानीको अभावले वन्यजन्तु र पारिस्थितिकीय प्रणालीमा प्रत्यक्ष असर

पुऱ्याएको छ। स्थानीय समुदायको खाद्य सुरक्षा र रोजगारीमा समस्या निम्त्याएको छ। खानेपानीको खोजीमा बसाइँ सर्ने क्रम बढ्ने र वन क्षेत्र फडानी हुने जोखिम छ। माटो र जमिनमा पानीको अभावले जैविक प्रक्रिया सुस्ताउँछ, जसले कार्बन भण्डारण क्षमतामा कमी ल्याउँछ।

बसाइँसराइले रित्तिँदै बस्ती

पानीकै अभावका कारण उत्पादन हुन छोडेपछि गाउँ रित्तिन थालेको छ। पाँच वर्ष पहिलेसम्म १ सय ८० घरधुरी भएको रेक्चामा अहिले घटेर ७० मा पुगेको छ। चार वर्षको बिचमा यहाँको आधा सङ्ख्या बसाइँ सरेको वडापालिकाको तथ्याङ्कमा उल्लेख छ। २०५४ सालमा यहाँको जनसङ्ख्या १ सय ५० घरधुरी, २०७१ सालमा १ सय १० घरधुरी, २०८० मा ९० घरधुरी र २०८१ मा ७० घरधुरीमा यहाँको जनसङ्ख्या खुम्चिएको छ। यहाँ अहिले पनि ३ सय जना मतदाता रहेका छन्। यहाँ पानीको समस्या कै कारण मानिसहरू बस्न रुचाउँदैनन्। नजिकै पानीका स्रोत समेत छैनन्। यहाँका नागरिकहरू बिजौरा, मायाताल, गुटु, वीरेन्द्रनगर र कैलालीमा बसाइँ सरेर गएका छन् *(हिस्की, २०८१)*।

अदालतले खानेपानीको व्यवस्था गर्न आदेश दिँदा पनि सम्बन्धित निकाय बेखबर जस्तै बनेका छन्। पानी खान पाऊँ भनेर यहाँका जनता अदालतसम्म पनि गए। अदालतले जनताको पक्षमा आदेश जारी गऱ्यो। तर, स्थानीय र प्रदेश सरकार आश्वासन मात्रै दिन्छन्। समस्या समाधान गर्ने तर्फ बेखबर छन्। नागरिकहरू पानीले काकाकुल हुँदा पनि सरकार मुकदर्शक भएको छ। विगतदेखि रेक्चाले भोग्दै आएको पानीको अभावलाई सरकारले पूरा गर्नुपर्छ *(बिसी, २०८१)*। नयाँ ठाउँमा जाँदा विभिन्न सांस्कृतिक र सामाजिक रहनसहनमा समेत फरक परेको छ। यसले केही हदसम्म सांस्कृतिक मेलमिलापको चुनौती पनि उत्पन्न गरेको छ।

शिक्षामा असर

स्थानीयका लागि वर्षायाममा १५ मिनेटको दूरीमा रहेका १२ ओटा कुवा र एक ओटा ताल छ। फागुन महिनादेखि असारसम्म (पानी नपरुञ्जेल) दुई घण्टा पैदल हिँडेर रानागैराबाट डोकोमा पानी ल्याउनुपर्छ। १२ वर्षमाथिका विद्यार्थी बिहान ६ बजे पानी लिन गएर १० बजे घर पुग्छन्। कोहीका अभिभावकले आफू पानी ल्याउन गएर छोराछोरीलाई खाना पकाउन लगाउँछन्। रानागैरामा पानी ल्याउन जाँदा पनि लाइनमा बस्नुपर्छ। लाइनमा बस्दा बस्दै समय सकिएपछि विद्यार्थीको पढाइमा समेत प्रभाव पर्ने गरेको छ। उनीहरू विद्यालय जान पाउँदैनन्। महिनावारी भएका बेला बालिका चार दिनमा एकपटक मात्रै रानागैरा नै गएर नुहाउँछन्।

जनकल्याण आधारभूत विद्यालयमा १० वर्ष पहिलेसम्म ३ सय ५० विद्यार्थी थिए। तर, बसाइँसराइका कारण अहिले ७० जना मात्रै विद्यार्थी रहेका छन्। बालशिक्षामा १० जना र कक्षा १ देखि ८ कक्षासम्म ६० जना मात्रै छन्। विद्यार्थीले समेत पिउने पानी घरबाटै ल्याउनुपर्छ। कुवाबाट ल्याउने पानी हिलो भएका कारण शुद्ध गर्नको लागि कपडाले छानेर पानी पिउनुपर्ने बाध्यता छ। विद्यालयमा गरिब र विपन्न समुदायका बालबालिका मात्र अध्ययनरत छन्। ८ कक्षा पास गरेपछि ९ देखि माथि पढ्न गुटु वा बिजौरा भाडामा कोठा लिएर पढ्नुपर्ने बाध्यता छ। बालशिक्षामा विद्यार्थी सङ्ख्या बढे पनि माथिल्लो कक्षा गएपछि बसाइसराइका कारण विद्यार्थी पनि घट्छन्। विद्यालयमा खानेपानी नहुँदा शौचालय प्रयोगविहिन र जीर्ण छ *(देवकोटा, २०८१)*।

विद्यालयहरूमा खानेपानीको अभाव र शौचालयको जीर्ण अवस्थाले विद्यार्थीहरूको स्वास्थ्य र शिक्षा दुवैमा गम्भीर असर पुऱ्याएको छ। विद्यार्थीहरूले कुवामा जम्मा गरेको पानी पिउनाले पानीजन्य रोगहरू फैलिएका छन्। केही वर्ष पहिले विद्यालयमा झाडापखालाको महामारी आएको थियो *(जैसी, २०८१)*।

पानीजन्य रोगहरूको संक्रमणको कारण विद्यार्थीहरू विद्यालय आउन नसक्ने, बारम्बार अनुपस्थित हुने र यसले उनीहरूको पढाइमा व्यवधान पुऱ्याउने सम्भावना हुन्छ। यस्ता बिरामीहरूले विद्यार्थीलाई लामो समयसम्म विद्यालय जानबाट रोक्न सक्छ। जसका कारण उनीहरूको शैक्षिक प्रगति प्रभावित हुन्छ। अस्वस्थताको कारण विद्यार्थीहरूको ध्यान र मनोबलमा कमी आउँछ। शौचालयहरूको जीर्ण अवस्थाले विद्यार्थीलाई स्वच्छतासम्बन्धी समस्यामा पारेको छ। शौचालयमा पर्याप्त सफाइको अभावले स्वास्थ्यका समस्याहरूलाई बढावा दिन्छ। फोहोर शौचालयहरू प्रयोग गर्दा विद्यार्थीहरूलाई मानसिक असुविधा र लाज अनुभव हुन्छ। यसले उनीहरूको विद्यालयमा जाने इच्छा कम गर्छ। कहिलेकाहीँ शौचालयको अभावमा विद्यालय जान चाहँदैनन्।

अस्वस्थ्य पानी पिउनु र पानीजन्य रोगहरू बढ्नाले परिवारमा थप उपचार खर्चमा वृद्धि हुन्छ। यसले परिवारको आर्थिक रूपमा चुनौतीपूर्ण स्थिति उत्पन्न हुन्छ। विद्यार्थीहरू बारम्बार स्वास्थ्य समस्याबाट पीडित हुँदा उनीहरूको पढाइमा उत्साह र प्रेरणा घट्छ। विद्यालयको शौचालय र पानीको समस्याले शिक्षकहरूको स्वास्थ्यमा पनि असर पुऱ्याएको छ। प्रदूषित पानी र शौचालयको खराब अवस्थाले शिक्षकहरूलाई पनि पानीजन्य रोगहरूको जोखिममा पारेको छ। जसले उनीहरूको शिक्षण कार्यमा प्रभाव पारेको छ।

स्वास्थ्यमा असर

महिनावारीका बेला चार दिनमा मात्रै नुहाउन पानी उपलब्ध हुन्छ। महिनावारीमा दिनहुँ नुहाउनुपर्छ। अन्य सयमको तुलनामा यसबेला बढी सरसफाइ गर्नुपर्छ। तर, चार दिनमा मात्रै एक पटक नुहाउन पाइन्छ। महिनावारी हुँदा कुवा समेत छुन दिँदैनन्। अन्य व्यक्तिले समेत महिनामा दुई बाल्टीले मात्रै एक दिन नुहाउन पाउँछन्। हरेक दिन बिहानदेखि साँझसम्म पानीको जोहो गर्नमै बित्छ। पानीको कुवा घर नजिकै छ। तर, पर्याप्त मात्रामा पानी नहुँदा मानिस र गाईवस्तु समेत पर्याप्त पानी पिउन पाउँदैनन्। पखाला, ज्वरो जस्ता सामान्य बिराम लागेपनि नजिकमा स्वास्थ्य चौकी छैन *(जैसी, २०८१)*।

खानेपानी नपाउँदा अन्य आधारभूत सुविधाहरूको विकासमा पनि समस्या भोगिरहेका छन्। उद्योग, बजारीकरण, व्यवसाय र शिक्षामा पानीको अभावले सारा क्षेत्रलाई पछाडि धकेलिरहेको छ। खानेपानीको लागि सीमित स्रोतमा सबैले पहुँच खोज्दा कहिलेकाहीं विवाद पनि हुन्छ। कतिपय ठाउँमा पालो र पानी नपुगेको भन्दै झगडा हुन्छ। पर्याप्त र दीर्घकालीन स्रोत व्यवस्थापन, पानी शुद्धिकरणको व्यवस्था, प्रत्येक घरमा धारा निर्माण, कृषिका लागि विशेष सिंचाइ योजना, पानीको संरक्षण र उचित व्यवस्थापनबारे सचेतना कार्यक्रम यहाँ चाहेका समाधानहरू हुन्। स्थानीयहरूलाई पानीको समस्याबाट मुक्त गर्न तत्काल र दीर्घकालीन समाधानका लागि सरकार र गैरसरकारी निकायले सहयोग गर्न आवश्यक छ।

इनारको पानी जम्मा भएका कारण यसैपनि प्रदूषित हुन्छ। प्रदूषित पानीको सेवनबाट जन्डिस, पोलियो, बच्चामा भाइरल संक्रमण, झाडापखाला, टाइफाइड, रगतमासी, भाइरल र इन्फेक्टिव हेपाटाइटिस, पखाला, झाडाबान्ता, आन्द्रासम्बन्धी रोग, हैजा, म्यादे ज्वरो, आउँ, जियार्डियासिस, डोलो, कोर्रे र फित्ते जुकाको सङ्क्रमण हुने गर्छ। यही पानी पिएकै कारण कति जनाको मृत्यु भयो भन्ने विषयमा भने तथ्याङ्क स्थानीय तहसँग पनि छैन। इनारको फोहोर पानी जम्मा भई लामखुट्टे र अन्य किटाणु बढ्छन् र अन्य प्रमुख रोग औँलो, कालाज्वर, फाइलेरिया, डेंगु लगायतका रोगको जोखिम पनि उत्तिकै बढ्छ। तर रेक्चाका स्थानीय त्यही कुवाको दुषित पानी पिउन बाध्य छन्। त्यसले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको विषयमा दुई मत छैन *(केसी, २०८१)*।

कृषिमा असर

तपेन्द्र बुढाक्षेत्रीको १५ रोपनी जग्गा छ। आजभन्दा १० वर्षअघिसम्म १० जनाको परिवारलाई यही जग्गाबाट उब्जनी हुने अन्नले धान्थ्यो। आकासे पानीकै भरमा सिजन अनुसार धान, मकै, गहुँ लगाउँथे। तर, पछिल्लो समय आकासे पानी सयमा नपर्दा खाद्य संकट पर्ने गरेको छ। पानीको कुनै भर नहुँदा रेक्चाका स्थानीयले बारीमा धान लगाउनै छोडे। रेक्चाका स्थानीयले परापूर्वकालदेखि नै आकासे पानीको भरमा खेतिपाती गर्दै आएका थिए। ठूलो तालमा पानी भए पनि सिँचाइभन्दा गाईवस्तुलाई खुवाउनका लागि प्रयोग गर्थे। वैशाख जेठ महिनामा कुवाको पानी सुक्थ्यो। अनि त्यही तालकै पानी कपडाले छानेर समेत खाने गर्थे। अहिले ताल छेउबाटै सडक खनिएको छ। माथिबाट माटो आएर ताल नै पुरिएको छ। वर्षमा समेत पानी जम्मा हुँदैन। मकै र गहुँको मात्रै पानीको अवस्था अनुसार लगाउन लगाइयो। समयमा पानी नपर्दा गहुँ र मकै पनि कम उत्पादन हुन थाल्यो। त्यसैले यहाँका नागरिक एक दिनभरको पैदल यात्रा गरेर स्थानीय तहको केन्द्र गुटुमा पुगेर चामल ल्याउन बाध्य भएका छन्। यस वर्ष १५ रोपनीमा सात मुरी मकै मात्रै फल्यो। गहुँ पनि पहिलेजस्तो हुँदैन। जसले परिवारलाई धान्नै मुस्किल छ *(शाही, २०८१)*।

गाउँमा बाटो नाम मात्रको बाटो पुग्यो। तर, सवारी साधन पुग्दैनन्। मानिस र पशुपंक्षीलाई पिउने पानीको स्रोत भनेकै इनारको पानी हो। आकासे पानीबाट भरिएका कुवाले पनि खानेपानीमा संकट भएको छ। चैतबाट जेठसम्म पानी ल्याउन तीन घण्टा पैदल हिँडेर रानागैरा र धारापानीसम्म जानुपर्छ। आफ्नो जग्गा छ। तर, सिचाई छैन। आकासे पानी पनि

समयमा पर्दैन। पानी नभएपछि उत्पादन नै हुन छोड्यो। पानी नहुँदा गाइ बाख्रा पाल्न पनि समस्या छ (थापा, २०८१)। १० रोपनी जग्गामा पानी अभावकै कारण उत्पादन हुन छोडेको छ।

रेक्चामा रहेका ७० घरधुरीकै अन्न उत्पादनमा कमी भएपछि किन्नुपर्ने बाध्यता छ। यी सबै घरधुरी पानीको प्रत्यक्ष चपेटामा छन्। कुवा भरिएको बेला पनि दिनमा दुई गाग्री मात्रै पानी लिन पाउँछन्। त्यो पनि चौकीदारको प्रत्यक्ष निगरानीमा। जम्मा १८ ओटा कुवामध्ये आठ ओटा कुवा मात्रै व्यवस्थित छन्। अन्य १० कुवा जीर्ण छन्। विवाह, ब्रतबन्ध तथा मृत्यु संस्कारमा मात्रै गाउँको सहमति अनुसार दुई चार गाग्री पानी बढी दिइन्छ। त्यसैले पनि यहाँ मान्छेहरू बस्न रुचाउँदैनन् *(शाही, २०८१)*। रेक्चामा पानीको अभावले कृषिमा गम्भीर प्रभाव पारेको छ। धान, मकै, र गहुँ उत्पादनमा गिरावट आएको छ। स्थानीय किसानहरूले साना तरकारी खेती (जस्तै, आलु, टमाटर) गर्न चाहँदा पनि पर्याप्त पानी अभावका कारण लगानी गर्न सकेका छैनन्। केही लगानी गरेकाहरूको पनि खेर गएको छ। ड्रिप इरिगेसन जस्ता प्रविधि अपनाउने चाहना हुँदाहुँदै पनि पानीको स्रोत नभएकोले कृषि आधुनिकीकरण सम्भव भएको छैन। बाली उत्पादन घटेपछि किसानहरूको आम्दानीमा कमी आएको छ। यसले परिवारको दैनिकीमा समेत असर पुऱ्याएको छ। डिप बोरिङ, पोखरी र साना जलाशय निर्माणले केही हदसम्म समाधान ल्याउन सक्छ।

इन्सेकको निरन्तर साथ

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) ले यो गाउँको खानेपानी समस्याको विषयमा निरन्तर खबरदारी र समन्वय गरिरहेको छ। वर्षौंदेखि खानेपानीको अभाव भोग्दै आएका रेक्चाका स्थानीयको तर्फबाट ०८० वैशाख २७ गते दैनिक पानी पुऱ्याउने बन्दोबस्तको माग गर्दै सुर्खेतका अधिवक्ता प्रकाशबाबु ऐडी र अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक), सुर्खेतका तत्कालीन कार्यक्रम अधिकृत परिस्कृत पौडेलले मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय र चौकुने गाउँपालिकाविरुद्ध उच्च अदालतमा रिट निवेदन दर्ता गरेका थिए। निवेदकद्वयले रेक्चाका नागरिकहरू न्यूनतम मानवीय आवश्यकता भित्र पर्ने स्वच्छ खानेपानीका लागि प्रताडित भइरहेको बताउँदै रेक्चाका ९० घरधूरीलाई तत्काल खानेपानी उपलब्ध गराउन अन्तरिम आदेश माग गरेका थिए।

अदालतले ०८० वैशाख २८ गते रेक्चाका स्थानीयका लागि दैनिक न्यूनतम खानेपानी आपूर्ति गर्न के कस्तो प्रबन्ध गर्न सकिन्छ ? सो को विवरण प्राविधिक समेतको सहयोगमा तयार गरी लिखित जवाफ साथ प्रतिवेदन पठाउन चौकुने गाउँपालिकालाई १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेश गर्न आदेश दिएको थियो। उच्च अदालत, सुर्खेतका तत्कालीन कायम मुकायम मुख्य न्यायाधीश माधवप्रसाद पोखरेल र न्यायाधीश पुनम सिंह चन्दको संयुक्त इजलासले ०८० साउन ३२ गते रेक्चावासीलाई खानेपानी उपलब्ध गराउन परमादेश जारी गरेको थियो। अदालतले चौकुने गाउँपालिकालाई कर्तव्य निर्वाह गर्न दत्तचित्त भएर लाग्न र अन्य विपक्षी कार्यालयलाई कर्तव्य निर्वाह गर्न परमादेश जारी गर्दै खानेपानीको दीर्घकालीन रूपमा समाधान गर्न आदेश दिएको थियो। त्यस्तै इन्सेक कर्णाली प्रदेशले चौकुनेमा गएर ०८० असोज २२ गते आयोजित रेक्चा खानेपानी समस्या समाधानसम्बन्धी जनप्रतिनिधि र सरोकारवाला निकायसँग संवाद कार्यक्रम गरेको थियो *(उच्च अदालत, २०८०)*। त्यस्तै ०८१ असोज १७ गते इन्सेकको टोलीले रेक्चामा पुगेर स्थलगत अनुगमन समेत गरेको थियो।

रेक्चबासीको समस्या समाधान गर्न स्थानीयलाई कानुनी सहयोग गरेको भन्दै उनीहरूलाई पानी उपलब्ध गराउन स्थानीय, प्रदेश र सङ्घीय सरकारले गम्भीर रूपमा लिनुपर्छ। यसका लागि इन्सेकले निरन्तर खबरदारी गरिरहेको छ *(सुवेदी, २०८१)*।

स्थानीयद्वारा गाउँपालिकामा धर्ना

पुस्तौंदेखि गाउँमा पानीको चरम अभाव भोगिरहेका रेक्चाका नागरिकले खानेपानीको माग राख्दै ०८१ जेठ ३२ गते चौकुने गाउँपालिकामा धर्ना दिए। सुखा खडेरीमा आकासे पानी सङ्कलन गर्ने कुवा सुक्दा पानीको सङ्कट बढेपछि स्थानीयहरूले खाली गाग्रीसहित गाउँपालिकामा पुगेर धर्ना दिए। एक गाग्री पानीका लागि कहिलेसम्म कुर्नुपर्ने सरकार भन्दै स्थानीयले विरोध जनाए *(विक, २०८१)*। खानेपानीको चरम संकट चुलिएपछि स्थानीयवासीहरू रेक्चा खानेपानी संघर्ष समिति नै गठन गरेर विरोधमा उत्रिए। उनीहरूले पानीको समस्या समाधान नभए चरणवद्ध आन्दोलन गर्ने घोषणा समेत गरेर कर्णाली प्रदेशका मुख्यमन्त्री यामलाल कँडेलसँग भेटघाट गरे। मुख्यमन्त्रीले पनि पानी पुऱ्याउने आश्वासन दिएपछि

उनीहरू गाउँतिर फिर्ता भए। प्रदेशको नीति तथा कार्यक्रम र बजेटमा समेत रेक्चाको खानेपानी अटाउन सकेन। त्यसैले पनि यहाँका स्थानीय स्थानीय र प्रदेश सरकारसँग आजित भएका छन्। जबसम्म यहाँ पानी आउँदैन तबसम्म यहाँका नागरिकहरू निरन्तर खबरदारी र आन्दोलन गरिरहन्छन्। चाहे त्यसका लागि पद नै किन नजाओस्। यहाँका नागरिकलाई खानेपानीको समस्या समाधान हुँदैन तबसम्म प्रदेश र स्थानीय तहमा निरन्तर आन्दोलन जारी हुन्छ *(बुढाक्षेत्री, २०८१)*।

पानीका लागि जनप्रतिनिधि नै आन्दोलनमा

चौकुने गाउँपालिका-५, रेक्चाको खानेपानीको समस्या समाधान गर्न भन्दै जनप्रतिनिधिकै नेतृत्वमा संघर्ष समिति गठन भएको छ। वडा सदस्य तपेन्द्र बुढाक्षेत्रीकै नेतृत्वमा रेक्चावासीलाई पानीको व्यवस्थापन गर्न भन्दै संघर्ष समिति बनेको हो। समिति अहिले पनि आन्दोलनरत अवस्थामा छ। कर्णाली प्रदेश सरकार र चौकुने गाउँपालिकाको संयुक्त लगानी १ करोड २७ लाख रुपियाँमा ठेक्का दिएको रेक्चा लिफ्ट खानेपनी समेत अलपत्र अवस्थामा छ। सडक र विद्युतको अभाव देखाउँदै ठेकेदार पन्छिरहेका छन्। त्यसबाट पानी आउन सक्ने सम्भावना नदेखेपछि छिटोभन्दा छिटो समस्या समाधान गर्नका लागि हड्कड्को कादुरी नामक संस्थाले डिप बोरिङ मार्फत बनाउने गरी प्रक्रिया अगाडि बढाएको छ। ट्याङ्कीका लागि जग्गा उनै वडा सदस्य बुढाक्षेत्रीले उपलब्ध गराएका छन्। पानीका लागि पहिलो चरणमा गाउँपालिकासम्म आन्दोलन गए। अब यहाँका स्थानीयहरूको प्रदेश हुँदै केन्द्र सरकारसम्म जाने योजना छ। डोको र खाली गाग्री लिएर आन्दोलन गर्ने र समस्या समाधान नगरे आगामी निर्वाचनमा सबै पार्टीलाई बहिष्कार गर्ने निर्णय गरेका छन् *(विक, २०८१)*।

सरकारी तहको प्रयास

आर्थिक वर्ष २०७९-८० मा इनारहरूलाई व्यवस्थित गर्न कर्णाली प्रदेश सरकारको उद्योग पर्यटन वन तथा वातावरण मन्त्रालयले ४५ लाख रुपियाँ बजेट विनियोजन गरेको थियो। जसबाट जीर्ण तथा पुराना इनार मर्मत गर्ने र पानी झिक्नका लागि सहज हुने उपकरण जडान गरी बस्तुभाउलाई पानी खुवाउने इनार बनाइयो। पानीको उपयुक्त मुहान नहुँदा समस्या समाधान गर्न सकिएको छैन। अब मुहानको व्यवस्थापन गरेर समस्या समाधान गरिनेछ। रेक्चावासीलाई पानी दिनका लागि गाउँपालिकाले निरन्तर पहल कदमी गरेपनि विद्युत अभावका कारण उद्देश्य पूरा हुन सकेको छैन। रेक्चावासीलाई पानी खुवाउने ठूलो लक्ष्य छ। तर, त्यहाँ पानीको मुहान छैन। नदीबाट पानीमाथि ल्याउन विद्युतको आवश्यकता पर्दछ। त्यहाँ आवश्यक पर्ने विद्युत छैन। रेक्चासँगै चौकुनेका अन्य डाँडाका बस्तीमा समेत पानीको अभाव विगतदेखि रहेको छ। स्थानीय तहको सीमित स्रोत र साधनले मात्रै खानेपानीको समस्या समाधान गर्न सक्दैन।

चालु आर्थिक वर्षमा प्रदेश सरकारको लगानी र चौकुने गाउँपालिकाको समन्वयमा १ करोड २६ लाख रुपियाँ लागतमा बस्तीदेखि तीन किलोमिटर तल रहेको कर्णाली नदीबाट लिफ्ट खानेपानी आयोजना निर्माण चलिरहेको छ। तर, विद्युत नहुँदा काम अगाडि बढ्न सकेन। मुहानसम्म विद्युतको ट्रान्सफर्मर पुऱ्याउने सडक नहुँदा पनि काम अघि बढ्न सकेको छैन। स्थानीय तहले विभिन्न समयमा सरकारी तथा गैरसरकारी निकायसँग समन्वय गरेर काम गरिरहेको छ। छिटोभन्दा छिटो रेक्चावासीको पानीको समस्या समाधान गर्न प्रदेश र केन्द्र सरकारसँग आवश्यक पहल गरिरहेको छ *(विक, २०८१)*।

दशकौंदेखि खानेपानीको समस्या भोग्दै आएको रेक्चावासीका लागि लिफ्ट मार्फत पानी पुऱ्याउन २०७७ फागुन २५ गते ठेक्का सम्झौता भएको थियो। सम्झौता अनुसार २०७८ असार २५ गतेसम्म चार महिनामा काम पूरा हुनुपर्ने थियो। ठेक्काको म्याद सकिएको तीन वर्ष हुँदा पनि काम पूरा भएको छैन। गाउँपालिकाले १ करोड ७२ लाख रुपियाँ लागत अनुमान गरेको भए पनि 'रवीन्द्र निर्माण सेवा' एक करोड २७ लाखमा ठेक्का लिएको थियो। काम पूरा नहुँदा हालसम्म बनेका कतिपय संरचनाहरू जीर्ण हुन थालेका छन्। सम्बन्धित ठाउँमा सामग्री पुऱ्याउनका लागि बाटो छैन। हेलिकप्टरबाट सामान लैजान पनि महँगो छ। अन्य केही संरचनाहरू समेत बनेका छन्। ती संरचना पनि जीर्ण हुन लागिसके। ट्रान्सफर्मर लगायतका केही तौलवाला समान लिन सडक नभएका कारण काम रोकिएको छ। अप्ठ्यारा कामहरू बाँकी रहेका छन् सरकारी निकायको सहयोग आवश्यक रहेको छ *(शाही, २०८१)*।

रेक्चा खानेपानीका लागि चौकीदार

फागुनदेखि असारसम्मको खडेरीमा मानिस र

वस्तुभाउलाई खानेपानीको समस्या पर्छ। त्यतिबेला गाउँलेबिच नै खानेपानीका लागि कुवामा हानथाप हुन्छ। कतिपय अवस्थामा त झै-झगडा भएर हात हालाहाल हुन्छ। त्यही समस्या समाधान गर्नका लागि चौकीदार नै राख्ने गरेको छ। चौकीदारले प्रत्येक घरलाई दुई गाग्रीका दरले पानी वितरण गर्छन्। कुवामा ताला लगाइएको हुन्छ। चौकीदारले गएर खोलेपछि मानिसहरू लाइनमा बस्छन्। त्यसपछि पालैपालो दुई गाग्रीका हिसाबले पानी वितरण हुन्छ। गाईवस्तुलाई त पानी पुग्दैन। रानागैरा लिएर दुई दिनको फरकमा पानी खुवाउनुपर्छ। रेक्चाको कुवामा चौकीदार राख्दा फोहोर फाल्ने वा प्रदूषण हुने गतिविधिलाई नियन्त्रण गर्छन्। कुवाको वरपर अनाधिकृत पहुँच रोक्न र पानीको दुरुपयोगबाट जोगाउँछन्। त्यस्तै चौकीदारले पानीको सही वितरण सुनिश्चित गर्न सक्ने भएकोले सबैको पहुँचमा समान रूपले पानी पुग्छ। विवाह, मृत्युजस्ता शुभ, अशुभ काममा गाउँले नै बसेर अन्यलाई भन्दा त्यस्ता घरधुरीलाई प्राथमिकता दिएर दोब्बर पानी दिने गरेका छन् *(शाही, २०८१)*[१]। चौकीदारको उपस्थितिले कुवालाई सामुदायिक सम्पत्ति मान्ने भावना बलियो बनाउँछ। त्यस्तै कुवाको अवस्था बिग्रँदा वा कुनै समस्या आउँदा चौकीदारले तुरुन्तै सूचना दिन्छ र समयमै मर्मत गर्छन्। चौकीदारलाई गाउँलेले हरेक सिजन अनुसार चार पाथीका दरले अन्न दिन्छन्। धान, मकै, गहुँको सिजनमा प्रत्येक घरबाट पाथी उठाएर कुवामा रहेका चौकीदारलाई बुझाउने गर्छन्।

योजनाले पलाएको आशा

त्यसकारण रेक्चाको समस्या छिटोभन्दा छिटो समाधान गर्नका लागि हड्कड्को कादुरी नामक संस्थाले डिप बोरिङ्ग मार्फत बनाउने गरी प्रक्रिया अगाडि बढाएको छ। संस्थाले स्थानीयको सहभागितामा जनश्रमदान र संस्थाले प्राविधिक, सामग्री र सम्पूर्ण लागत सहयोग गर्ने गरी ०८१ साउन ८ गते सम्झौता समेत गरिसकेको छ। त्यसले गर्दा स्थानीयलाई आशा जगाएको छ। रेक्चा खानेपानी निर्माण उपभोक्ता समिति गठन भई आगमी प्रक्रिया अगाडि बढेको छ। तीन वर्षमा काम सक्नेगरी संस्थाले समितिसँग सम्झौता गरेको छ। तर, यहाँसम्म आउने सडकको अवस्था राम्रो नभएका कारण तत्कालका लागि काम गर्न सकिएको छैन। ट्याङ्कीका लागि जग्गा स्थानीयले नि:शुल्क दिइसकेका छन्। ३० टन सामग्री ल्याएर आउने बाटोको आवश्यक छ। संस्थाले बाटोको जिम्मा स्थानीय र प्रदेश सरकारलाई दिएको छ। तर, त्यसमा सरकारले खासै चासो देखाएको छैन। ५ सयदेखि ९ सय मिटरको गहिराईमा ड्रिल गर्ने संस्थाको योजना छ। समयमा नै सडक र बत्तीको समाधान भए काम छिटो हुने थियो। नभए फेरि यो मौका गुम्ने खतरा पनि त्यति नै छ *(शाही, २०८१)*।

निष्कर्ष

खानलाई पानी र मानव सभ्यताको विकासको गहिरो सम्बन्ध छ। ऐतिहासिक कालमा प्रविधिको उपयुक्त विकास नभइसकेको अवस्थामा खोलानालामा बग्ने तथा ताल-पोखरीको पानी मानिसको जीविकोपार्जनसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्थ्यो। प्रविधिको विकाससँगै पानीको गुणस्तर बारेमा ज्ञान वृद्धि हुँदै गयो र भूमिगत जलको प्रयोग पहिलो रोजाइमा पर्न थाल्यो। यसरी सतहमा उपलब्ध हुने पानी तथा सतह मुनिको पानी दुवै हाम्रो दैनिकीसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने वस्तुहरूमध्ये सबैभन्दा महत्वपूर्ण मानिन्छ। उक्त समस्याको समाधान गर्न सामान्यत: स्रोत व्यवस्थापन, पूर्वाधार निर्माण गर्दा प्राकृतिक वातावारणीय पक्षलाई ध्यान दिने, उचित भू-उपयोगलाई व्यवहारमा लागु गर्ने र नजिकैको कर्णाली नदीबाट पम्पिङ्गका माध्यमबाट बस्तीमा पानी पुऱ्याउन सकिने विकल्प छ। तर, त्यो त्यति सहज छैन। त्यसकारण चट्टानभित्र सञ्चित पानीलाई कम गहिराइका बोरिङहरू ड्रिल गरी प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ। त्यसका लागि स्थानीय नागरिक, राजनीतिक दल र सरोकारवाला निकायको सक्रिय सहभागिता र प्रभावकारी काममा निरन्तर अनुगमन गर्न आवश्यक छ। अर्को कुरा संविधानले नै सुनिश्चित गरेको अधिकारलाई बेवास्ता गर्ने अधिकार तीनै तहका सरकार र यो राज्यलाई छैन। जनताको स्वच्छ खानेपानीको अधिकारको रक्षा गर्न राज्यले समयमा नै ध्यान पुऱ्याउन जरुरी छ।

सन्दर्भ सामग्री

उच्च अदालत सुर्खेतको आदेश २०८० साउन ३२ गते सुर्खेत

कोइराला, गीता (२०८१), कुराकानीमा आधारित, अधिवक्ता, सुर्खेत

केसी, डा. नवराज (२०८१), कुराकानीमा आधारित, बाल रोग विशेषज्ञ, कर्णाली केयर अस्पताल, सुर्खेत

जैसी, निर्मला (२०८१), कुराकानीमा आधारित, स्थानीय, चौकुने गाउँपालिका ५ नम्बर वडा

देवकोटा, लोकराज (२०८१), कुराकानीमा आधारित, प्रध्यानाध्यापक, जनकल्याण आवि, रेक्चा

बुढाक्षेत्री, तपेन्द्र (२०८१), कुराकानीमा आधारित, चौकुने गाउँपालिका ५ नम्बर वडा सदस्य तथा संघर्ष समितिका अध्यक्ष रेक्चा

बुढा, पदम सिंह (२०८१), कुराकानीमा आधारित, चौकुने गाउँपालिका ५ नम्बर वडा स्थानीय जेष्ठ नागरिक

बुढाथोकी, प्रकाश (२०७९ वैशाख १० गते), *खानेपानी प्रदूषण र स्वास्थ्य समस्या* स राजधानी डेली डट कम अनलाइन, https://rajdhanidaily.com/id/60730/

थापा, प्रेम बहादुर (२०८१), कुराकानीमा आधारित, स्थानीय, चौकुने गाउँपालिका ५ नम्बर वडा सुर्खेत

विक, जनाला जगतदल (२०८१ मङ्सिर १७ गते), रेक्चाबासीका दुख: पानीको अभावमा जग्गा बाँझै, विद्यालयमा विद्यार्थी घटे, बसाइ सरेर गाउँ रित्तिँदै, रमिते सरकार, उकेरा प्रकाशन, https://ukeraa.com/news/detail/148745/

सुवेदी, नारायण (२०८१), कुराकानीमा आधारित, संयोजक, इन्सेक कर्णली प्रदेश कार्यालय, र इन्सेक कर्णाली प्रदेशले तयार गरेको फ्याक्टफान्डिङ्ग रिपोर्ट, २०८१

शाही, उपेन्द्रबहादुर (२०८१), कुराकानीमा आधारित, स्थानीय, चौकुने गाउँपालिका ५ नम्बर वडा सुर्खेत

शाही, जगत (२०८१), कुराकानीमा आधारित, अध्यक्ष, रेक्चा खानेपानी निर्माण उपभोक्ता समिति, चौकुने गाउँपालिका ५ नम्बर वडा, सुर्खेत

शाही, रतन (२०८१), कुराकानीमा आधारित, स्थानीय कुवा चौकीदार, चौकुने गाउँपालिका ५ नम्बर वडा, सुर्खेत

हिस्की, तुलाराम (२०८१), कुराकानीमा आधारित, चौकुने गाउँपालिका ५ नम्बर वडा अध्यक्ष